

سرمایه اجتماعی در اسلام

علی افسری*: دانشجوی دکتری، گروه اقتصاد اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی

دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم
سال چهارم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۲، ص ۱۱۸ - ۱۰۱
تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۱/۳
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۳/۱۵

چکیده

سرمایه اجتماعی یکی از مفاهیم مهم و کاربردی در بسیاری از علوم انسانی نظیر اقتصاد، مدیریت، علوم اجتماعی و علوم سیاسی می‌باشد. در این تحقیق می‌خواهیم مفهوم سرمایه اجتماعی را که از سوی دانشمندان غربی مطرح و گسترش داده شده است، از دیدگاه اسلامی و با استفاده از تفاسیر قرآن کریم و سایر منابع اسلامی بررسی کنیم. با بررسی اصول اسلامی مانند وحدت، اخوت، عدالت، تعاون، مشورت، مصابره و رابطه، تکافل اجتماعی و همین‌طور فضایل اخلاقی نظیر صداقت، وفای به عهد، حسن ظن، خوشرویی و ... در می‌یابیم که اجرای اصول اسلامی در ابعاد فردی و اجتماعی بر انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی تاثیر زیادی دارد و علاوه بر آن به نظر می‌رسد که پیاده شدن این اصول موثرترین روشی است که می‌تواند سرمایه اجتماعی را به بالاترین سطح ممکن آن برساند. سرمایه اجتماعی اسلامی در بعد شناختی، بر اساس اصول وحدت و اخوت، و بسیاری از فضایل اخلاقی، و در بعد ساختاری بر اساس اصولی نظیر تعاون، مصابره و رابطه، مشورت، تکافل اجتماعی، و جنبه اجتماعی بسیاری از دستورات اسلام شکل می‌گیرد. الگوی اسلامی مشارکت اجتماعی، اشکالات الگوهای غیر اسلامی را حل می‌کند و مشارکت اجتماعی با الگوی اسلامی می‌تواند تاثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد. گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی و گسترش مشارکت اجتماعی مردم در امور مختلف، دو راه کار مهم برای افزایش سرمایه اجتماعی اسلامی می‌باشند.

کلید واژه‌ها: اسلام، سرمایه اجتماعی، اصول اسلامی، مشارکت اجتماعی

۱- مقدمه:

سرمایه اجتماعی شامل حجم و کیفیت روابط میان انسان‌ها است که همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند. مفهوم سرمایه اجتماعی، از مفاهیم بسیار مهم و مفیدی است که در سه دهه اخیر در بسیاری از علوم انسانی نظیر اقتصاد، مدیریت، علوم اجتماعی، و علوم سیاسی مطرح و به کار گرفته شده است. بر اساس نتایج تحقیقات متعددی که از سال ۱۹۸۸ میلادی در مورد توسعه کشورهای جهان انجام شده، سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای در توسعه و پیشرفت جوامع دارد (افسری، ۱۳۹۰: ۹۷-۶۲).

هرچه مقدار سرمایه اجتماعی در یک جامعه بیشتر باشد، همکاری و هماهنگی میان افراد و گروه‌ها بیشتر است، گردش اطلاعات بهتر صورت می‌گیرد، هزینه‌های مبادله کاهش می‌یابد، منابع اقتصادی به صورت بهتری به کار برده می‌شود و پیشرفت و توسعه جامعه سریع‌تر انجام می‌شود. بسیاری از برنامه‌های توسعه کشورها بدون در نظر گرفتن ملاحظات سرمایه اجتماعی ممکن است به نتیجه مطلوب نرسد. بنابراین در تدوین و اجرای برنامه‌های توسعه، باید توجه ویژه‌ای به سرمایه اجتماعی صورت گیرد. مطابق سند چشم‌انداز بیست ساله کشور، یکی از ویژگی‌هایی که جامعه ایران در افق این چشم‌انداز باید داشته باشد، به صورت زیر عنوان شده است: «متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی».

بررسی مسائل مختلف اجتماعی و از جمله سرمایه اجتماعی در هر جامعه‌ای باید با در نظر گرفتن فرهنگ، آداب و رسوم و اعتقادات آن جامعه صورت گیرد. در کشورهای اسلامی و از جمله در ایران، بخش مهمی از فرهنگ و اعتقادات مردم متأثر از دین اسلام است. بنابراین در تحلیل سرمایه اجتماعی در کشورهای اسلامی، بررسی رابطه میان اسلام و سرمایه اجتماعی از اهمیت زیادی برخوردار است.

در دین اسلام با توجه به چارچوب‌های اعتقادی و برنامه‌های ویژه برای آرامش و تعالی روحی انسان‌ها، مسلمانان به گونه‌ای تربیت می‌شوند که بسیاری از ارزش‌ها و صفات اخلاقی در آنها به صورت درونی در می‌آید که این صفات تأثیر زیادی بر کیفیت و کمیت روابط اجتماعی آنها دارد. علاوه بر آن، اسلام توجه ویژه‌ای به اجتماعات و تعامل میان افراد دارد. در این مقاله با استفاده از آیات قرآن کریم به بررسی برخی از اصول اسلامی و تأثیر آنها بر سرمایه اجتماعی می‌پردازیم.

۲- مفهوم و انواع سرمایه اجتماعی:

منظور از سرمایه اجتماعی میزان ارتباطات میان افراد و هنجارهای حاکم بر این ارتباطات است که موجب ارتقای سطح همکاری اعضای جامعه می‌شود. مفهوم سرمایه اجتماعی، مفهومی گسترده است و شامل کمیت و کیفیت روابط اجتماعی گوناگونی است که میان افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای جامعه برقرار است و موجب افزایش همکاری افراد در راستای تأمین منافع متقابل آنها می‌شود. انواع سرمایه اجتماعی عبارتند از سرمایه اجتماعی ساختاری و سرمایه اجتماعی شناختی.

در بررسی روابط میان انسان‌ها اگر بخواهیم به حجم این روابط (کمیت روابط) توجه کنیم، باید به تعداد و انواع گروه‌ها، نهادها و شبکه‌های اجتماعی پردازیم (سرمایه اجتماعی ساختاری). اما اگر بخواهیم کیفیت

روابط میان انسان‌ها را بررسی کنیم، باید به عقاید و هنجارهای موثر بر روابط اجتماعی توجه کنیم (سرمایه اجتماعی شناختی). بنابراین سرمایه اجتماعی شناختی در برگیرنده کیفیت روابط میان انسانها است و به ارزش‌ها، هنجارها، و عقاید موثر بر روابط میان افراد گفته می‌شود، در حالی که سرمایه اجتماعی ساختاری بر اساس تعریف کاسا (۲۰۰۹) شامل شبکه‌های اجتماعی رسمی و غیررسمی است. شبکه‌های غیررسمی به وسیله روابط افراد با دوستان، خویشان، همسایگان و... تشکیل می‌شود و شبکه‌های رسمی شامل مشارکت داوطلبانه افراد در گروه‌ها و سازمان‌ها است که از آن به مشارکت اجتماعی تعبیر می‌شود. در کشورهای غربی فعالیت‌های داوطلبانه افراد در گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی، به عنوان نماد جامعه مدنی در نظر گرفته می‌شود. در ادبیات سرمایه اجتماعی معمولاً منظور از سرمایه اجتماعی ساختاری، حجم شبکه‌های اجتماعی رسمی و به عبارت دیگر میزان فعالیت‌های داوطلبانه افراد در گروه‌های اجتماعی (مشارکت اجتماعی) است که روابط افراد در قالب این شبکه‌ها شکل می‌گیرد، اما در مجموع، روابط افراد در شبکه‌های غیررسمی هم جزء سرمایه اجتماعی ساختاری محسوب می‌شود، مثل شبکه روابط دوستی و شبکه روابط همسایگی.

سرمایه اجتماعی اثرات مثبت مهمی بر اقتصاد و ابعاد دیگر زندگی اجتماعی انسان‌ها دارد. در یک تقسیم بندی، سرمایه اجتماعی را می‌توان در سه سطح خرد، میانی و کلان مورد مطالعه قرار داد. در سطح خرد سرمایه اجتماعی ناظر بر روابط میان افراد و خانواده‌ها است. سرمایه اجتماعی در سطح خرد بر اساس میزان صمیمیت حاکم بر افراد، به دو نوع غیر رسمی (درون گروهی) و تعمیم یافته (میان گروهی) تقسیم می‌شود. سرمایه اجتماعی غیر رسمی (درون گروهی) سطحی از سرمایه اجتماعی است که میان افرادی که ارتباط نزدیک و صمیمی با هم دارند وجود دارد، مثل اعضای خانواده، دوستان نزدیک و همسایگان. در مقابل، سرمایه اجتماعی تعمیم یافته (میان گروهی) در میان افرادی وجود دارد که روابط دوستانه و خصوصیات مشترک کمتری میان آنها حاکم است، مثل اعضای گروه‌های اجتماعی.

سطح میانی (رابط) شامل پیوندها و روابط عمودی است و روابط حاکم میان سازمان‌ها و گروه‌ها و همین‌طور روابط میان اعضای آنها را در بر می‌گیرد. سطح کلان (نهادی) فراگیرترین جنبه سرمایه اجتماعی است که شامل رسمی‌ترین روابط و ساختارهای نهادی می‌شود. این بخش از سرمایه اجتماعی به محیط اجتماعی و سیاسی می‌پردازد که به ساختارهای اجتماعی شکل می‌دهد. رژیم سیاسی، سلطه قانون، نظام قضایی، و آزادی‌های سیاسی و مدنی، نهادهایی هستند که از طریق آنها سرمایه اجتماعی کلان شکل می‌گیرد (حسینی، علمی و شارع پور، ۱۳۸۶).

۳- بررسی دیدگاه‌ها و اصول اجتماعی اسلام:

در این بخش به بررسی برخی از اصول اجتماعی اسلام می‌پردازیم و در بخش‌های بعد تأثیر اصول اسلامی را بر انواع مختلف سرمایه اجتماعی بررسی می‌کنیم. اسلام اهمیت فوق‌العاده‌ای برای مسأله اجتماع قائل است و به همین خاطر مهم‌ترین احکام و شرایع خود از قبیل حج و جهاد و نماز و انفاق و همین‌طور تقوای دینی را بر اساس اجتماع قرار داده است. دین اسلام مردم را به اجرای دستورات پروردگار دعوت

می‌کند تا از این طریق علاوه بر پاک‌ی و تعالی معنوی افراد، سعادت زندگی اجتماعی آنها نیز تامین شود. در قرآن کریم در برخی از آیات از انسان‌ها خواسته شده که با تبعیت از شریعت اسلام با هم متحد باشند و به دور از تفرقه و اختلاف، زندگی اجتماعی خوبی داشته باشند. این آیات عبارتند از: آیات ۱۵۳ و ۱۵۹ سوره انعام، آیات ۱۰۳ و ۱۰۵ سوره آل عمران، و آیه ۴۶ سوره انفال. در آیات دیگری از قرآن کریم مسلمانان دعوت می‌شوند به این که بر اساس اتفاق و اتحاد، و به دست آوردن منافع و مزایای معنوی و مادی، اجتماعات خاصی را تشکیل دهند، مانند آیه ۱۰ سوره حجرات، آیه ۲ سوره مائده و آیه ۱۰۴ سوره آل عمران (طباطبائی، ۱۳۴۵، ج ۴: ۱۶۲-۱۶۰).

این اجتماعات مشابه همان گروه‌های اجتماعی است که در مباحث جدید سرمایه اجتماعی با عنوان مشارکت اجتماعی مطرح می‌شود، با این تفاوت که گروه‌های اجتماعی مورد نظر اسلام فقط در چارچوب موازین اسلامی و بر اساس تقوا و خیرخواهی ایجاد می‌شوند.

اکنون به بررسی دو آیه اخیر می‌پردازیم. آیه: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران/۱۰۴) مسلمانان را به تشکیل گروه‌هایی برای گسترش کارهای خیر، امر به معروف و نهی از منکر فرا می‌خواند و در آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مائده/۲) مسلمانان به تعاون و مشارکت گروهی در کارهای خوب و مفید و بر اساس تقوا دعوت می‌شوند. مطابق این آیه مسلمانان موظف به تعاون در کارهایی هستند که دارای دو ویژگی می‌باشد: «البر» به معنای کار خوب و مفید است و «التقوی» به معنای جلوگیری از اعمال خلاف می‌باشد. بنابراین تعاون در کارهایی توصیه شده که هم مفید و هم در چارچوب مقررات اسلامی باشد. نتیجه دیگر، این که تعاون باید هم در دعوت به نیکی‌ها، و هم در مبارزه با بدی‌ها انجام گیرد. در ادامه آیه، مسلمانان از همکاری در اهداف باطل و اعمال نادرست و ظلم و ستم نهی می‌شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۲۵۴-۲۵۳). بنابراین بر اساس اصل تعاون، فعالیت گروه‌های اجتماعی در مورد فعالیت‌های مفید و در چارچوب دستورات الهی، مورد توصیه اسلام است.

در آیه ۲۰ سوره آل عمران می‌خوانیم: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ». منظور از امر «اصبروا» صبر تک تک افراد است و بعد از آن امر «صابروا» آمده است که مسلمانان را به مصابره دعوت می‌کند. مصابره عبارت است از اینکه جمعیتی به اتفاق یکدیگر اذیت‌ها را تحمل کنند و هر یک صبر خود را به صبر دیگری تکیه دهد و در نتیجه برکاتی که در صفت صبر هست، دست به دست هم دهد و تاثیر صبر بیشتر گردد، چون باعث می‌شود که تک تک افراد نیروی یکدیگر را به هم وصل کنند و همه نیروها یکی شود.

در این آیه پس از دو امر «اصبروا» و «صابروا»، امر «رابطوا» آمده که مسلمانان را به رابطه فرا می‌خواند. رابطه از نظر معنا اعم از مصابره است، چون مصابره عبارت بود از وصل کردن نیروی مقاومت افراد جامعه در برابر شدائد، و رابطه عبارت است از همین وصل کردن نیروها، اما نه تنها نیروی مقاومت در برابر شدائد، بلکه همه نیروها و کارها در جمیع شؤون زندگی دینی، چه در حال شدت و چه در حال رخا و خوشی. در انتهای آیه برای صبر، مصابره و رابطه مسلمانان قیدی مطرح می‌شود و آن این است

که این صبر، مصابره و رابطه باید همراه با تقوای الهی باشد تا جامعه مسلمانان را به سعادت حقیقی برساند (طباطبائی، ۱۳۴۵، ج ۴: ۱۵۶).

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که اسلام تأکید فراوانی بر اتحاد و یکپارچگی جامعه اسلامی (اصل وحدت)، فعالیت گروه‌های اجتماعی در مورد فعالیت‌های مفید و در چارچوب دستورات الهی (اصل تعاون)، و گسترش روابط سالم میان مسلمانان با هدف اتحاد و وصل کردن نیروهای آن‌ها (مصابره و رابطه) دارد.

۴- تأثیر اصول اسلامی بر انواع سرمایه اجتماعی:

تأثیر مثبت دینداری افراد بر سرمایه اجتماعی در برخی از مطالعات تجربی به اثبات رسیده است که از جمله می‌توان به مطالعه کتابی، گنجی، احمدی و معصومی (۱۳۸۳) و ربانی و طاهری (۱۳۸۷) اشاره کرد. کتابی و همکاران (۱۳۸۳) دین را عاملی تعیین‌کننده در افزایش سرمایه اجتماعی، و همین‌طور سرمایه اجتماعی را عامل مهمی در توسعه اجتماعی و فرهنگی جوامع می‌دانند.

الویری (۱۳۸۳) دین را اصلی‌ترین، پایدارترین و کارآمدترین عامل تولید سرمایه اجتماعی می‌داند که از طریق تأثیر بر اخلاق، موجب ارتقای سرمایه اجتماعی می‌شود. فصیحی (۱۳۸۶) نیز تأثیر دین اسلام را بر سرمایه اجتماعی به صورت نظری مورد بررسی قرار داده و نتیجه می‌گیرد که اجرای اصول دین اسلام تأثیر فوق‌العاده‌ای بر افزایش سرمایه اجتماعی دارد. همچنین بر اساس نتایج مطالعه مهرگان و دلیری (۱۳۸۹) سرمایه مذهبی (دین اسلام) می‌تواند اغلب جنبه‌های مثبت سرمایه اجتماعی (همچون اعتماد، دسترسی به اطلاعات و مشارکت) را پوشش داده و بسیاری از نقص‌های آن را مرتفع نماید و وجود سرمایه مذهبی سبب می‌شود تا سرمایه‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی به درستی مورد استفاده قرار گیرد.

فاضلی کبریا، صفرزاده و حسن‌زاده (۱۳۹۱) بر اساس نتایج پژوهشی که در کتاب نهج‌البلاغه انجام داده‌اند، بر نقش عمده حاکمان در ایجاد و ارتقای سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی تأکید کرده و مولفه‌های سرمایه اجتماعی را در جامعه اسلامی به صورت زیر مطرح می‌کنند: تأکید بر خدامحوری و تقوای الهی، کنترل هوای نفس، محبت نسبت به مردمان و نفی خشونت‌ورزی، عفو و بخشش، انجام عمل صالح، نفی خودکامگی و قدرت‌طلبی، توجه به توده مردمان، نفی تبعیض‌گرایی، نفی خواص‌گرایی، تأکید بر انصاف و عدالت‌محوری، مدارا و ملایمت، نفی بدبینی، تأکید بر حسن‌ظن، خوش‌رفتاری، خوش‌رویی و وفای به عهد، نفی سخن‌چینی و دروغ‌گویی و تأکید بر صداقت، ستر عیوب و اعتدال.

دین اسلام توجهی ویژه به مسأله اجتماع و تقویت روابط اجتماعی مسلمانان دارد. به عنوان نمونه می‌توان به اصل وحدت، اصل اخوت، و اصل تعاون اشاره کرد که در قالب اخلاق اجتماعی اسلام قرار می‌گیرند. در این بخش به بررسی تأثیر اصول اسلامی بر انواع سرمایه اجتماعی (سرمایه اجتماعی شناختی و سرمایه اجتماعی ساختاری) می‌پردازیم.

سرمایه اجتماعی-شناختی: سرمایه اجتماعی-شناختی در برگیرنده کیفیت روابط میان انسانهاست و به ارزش‌ها، هنجارها و عقاید موثر بر روابط میان افراد گفته می‌شود. به طور کلی در ادبیات سرمایه اجتماعی، دو شاخص مهم برای سرمایه اجتماعی-شناختی در نظر گرفته می‌شود: اعتماد و هنجارهای اجتماعی.

اعتماد: بخش عمده‌ای از نظریه سرمایه اجتماعی مبتنی بر بحث اعتماد است و به طور کلی اعتماد، شاخص مناسبی برای پیوندهای مثبت و متقابل است و به همین دلیل به عنوان مهم‌ترین شاخص سرمایه اجتماعی در نظر گرفته می‌شود.

تحقق زندگی سالم اجتماعی در گرو آن است که افراد اعتماد و اطمینان داشته باشند که کنش‌گران اجتماعی، قوانین، هنجارها و حقوق خود و دیگران را محترم تلقی نموده و هر کس خود را در هر وضعیت، در قبال اجتماع، متعهد و مسئول می‌داند. زندگی اجتماعی بشر بر اساس محترم شمردن پیمان‌ها، و وفای به عهدهاست. روابط میان انسان‌ها به شدت، به قراردادهای پیمان‌ها و تعهداتی وابسته است که کنش‌گران اجتماعی نسبت به یکدیگر دارند. بنابراین وفای به عهد و پیمان از عوامل موثر بر تقویت اعتماد در روابط میان افراد است. علاوه بر آن، امانتداری، اخلاص، صداقت، تقوا، و پرهیز از تجاوز، اذیت و رساندن ضرر به دیگران از اصول مورد تأکید در اخلاق اسلامی هستند که تأثیر بسزایی در ایجاد اعتماد میان افراد و گروه‌ها دارند (فصیحی، ۱۳۸۶). در اسلام خصوصیات اخلاقی نامبرده بسیار مورد تأکید می‌باشد، از آن جمله می‌توان به آیه ۱ سوره مائده، آیه ۵۸ سوره نساء، آیه ۱۱۹ سوره توبه، و آیه ۸۷ سوره مائده اشاره کرد که به ترتیب وفای به عهد و پیمان، امانتداری، صداقت، و پرهیز از ظلم و تجاوز در آنها مطرح شده است.

یکی دیگر از فضایل اخلاقی که در اخلاق اسلامی مطرح می‌شود، حسن ظن است. مسلمانان باید ضمن اینکه رفتار عقلایی دارند و ریسک رفتارهای مختلف دیگران را مد نظر قرار می‌دهند، اما باید نسبت به دیگران حسن ظن داشته باشند و این حسن ظن که نسبت به تمامی مسلمانان از اقوام و زبان‌های مختلف است، می‌تواند عامل مهمی در ایجاد اعتماد میان افراد در جامعه اسلامی باشد. در آیه ۶۱ سوره توبه از ایمان به خدا و اعتماد به مومنان به عنوان دو ویژگی پیامبر اکرم (ص) نام برده شده است.

در اسلام، حسن ظن و اعتماد به سایر مسلمانان یک اصل است. ضرورت حسن ظن مسلمانان به یکدیگر در آیه ۱۲ سوره نور بیان شده و در آیه ۱۲ سوره حجرات مسلمانان از بدگمانی و سوء ظن نهی شده‌اند. علاوه بر آن می‌توان به قواعد فقهی مانند «قاعده اصاله الصحه» و «قاعده ید» اشاره نمود. منظور از قاعده اصاله الصحه این است که باید اعمال دیگران را حمل بر صحت و درستی کرد و مشروع و حلال انگاشت. به طور مثال اگر کسی را ببینیم مایعی می‌نوشد و احتمال بدهیم که آب یا شراب است، بنابر اصل صحت که مسلمان فعل حرام انجام نمی‌دهد، بنا را بر حلال بودن می‌گذاریم و می‌گوییم آن، آب است نه شراب (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۸۴-۱۲۹). این قاعده فقهی نوعی حسن ظن و اعتماد را در افراد نسبت به اعمال دیگران ایجاد می‌کند.

بر اساس قاعده ید، هر کس مالک آنچه در دست دارد و بر آن تسلط دارد، محسوب می‌شود (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۱۲-۲۸۵). بنابراین قاعده، نوعی حسن ظن و اعتماد در جامعه اسلامی نسبت به مالکیت اموال ایجاد می‌کند. همچنین اگر گوشت یا سایر محصولات حیوانی از بازار مسلمین اخذ شود، می‌توان فرض کرد که حیوان موجود در آن بازار با روش شرعی ذبح گردیده و مذکی می‌باشد (فاضل موحدی لنکرانی، ۱۳۸۳: ۴۹۲-۴۹۱). بنابراین این قاعده نوعی اعتماد را نسبت به بازار محصولات حیوانی در جامعه مسلمانان ایجاد می‌کند.

یکی از عوامل کاهش اعتماد در میان مردم یک جامعه، تفاوت‌های قومی و زبانی است (زک و نک، ۲۰۰۱). تعصبات قومی، نژادی و زبانی، اعتماد را در میان افرادی که نژاد یا زبان متفاوتی دارند، کاهش می‌دهد. اسلام با هر گونه قوم‌گرایی و نژادپرستی مبارزه می‌کند و تفاوت‌های قومی و زبانی را اسباب شناخت جوامع بشری می‌داند و تنها درست‌کاری و پرهیزکاری را به عنوان ارزش و دلیل برتری انسانها معرفی می‌کند: «... وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (حجرات/۱۳). اسلام محبت و برادری را جایگزین تعصب و قوم‌گرایی می‌کند (اصل اخوت): «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوِيكُمْ» (حجرات/۱۰) و اعتماد را به بالاترین میزان ممکن می‌رساند.

اسلام، عقاید عمیق و معیارهای مشترکی را در انسان‌ها ایجاد می‌کند که موجب افزایش اعتماد آنها به هم می‌شود. در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران خداوند از مسلمانان می‌خواهد تا با چنگ زدن به ریسمان الهی با هم متحد شوند (اصل وحدت). در این آیه، خداوند، الفت و نزدیکی قلبهای مسلمانان و رابطه برادری میان آنها را نعمتی الهی بر شمرده که در نتیجه ایمان مسلمانان به وجود آمده است. هیچ عامل دیگری به جز دین اسلام نمی‌تواند این میزان از الفت و برادری را در میان انسان‌ها ایجاد کند. در آیه ۶۳ سوره انفال آمده است: «و میان دلپاییشان الفت انداخت که اگر آنچه در روی زمین است همه را خرج می‌کردی نمی‌توانستی میان دلپاییشان الفت برقرار کنی ولی خدا بود که میان آنان الفت انداخت، چرا که او توانای حکیم است». بنابراین، اصول وحدت و اخوت، و منع تبعیض و تعصب قومی که در قالب اخلاق اجتماعی اسلام قرار می‌گیرند، تأثیر عمده‌ای بر اعتماد میان افراد جامعه دارد. همچنین تحریم بدگویی، غیبت، تهمت و سایر رذایل اخلاقی در جامعه اسلامی سطح بالایی از اعتماد را ایجاد می‌کند. به عنوان نمونه می‌توان به آیات ۱۱ و ۱۲ سوره حجرات اشاره کرد که در آن مسلمانان از مسخره کردن، دادن القاب زشت، سوء ظن، تجسس و غیبت کردن، که همگی تأثیر منفی بر روابط میان آنها دارد، نهی شده‌اند.

از عوامل دیگر پایین بودن سطح اعتماد در جوامع مختلف وجود نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی می‌باشد (زک و نک، ۲۰۰۱). گسترش عدالت و کاهش نابرابری‌های اجتماعی از مهم‌ترین اصول اسلامی است. اسلام، هم از طریق تربیت اعتقادی و اخلاقی مسلمانان، و هم از طریق وضع قوانین مختلف برای رسیدن به این هدف تلاش می‌کند و می‌تواند از این طریق نقش بسزایی در افزایش سرمایه اجتماعی داشته باشد. بر اساس اصول اخلاق اسلامی هر فرد مسلمان موظف است تا حدی که برای او مقدور است، به محرومان و فقرا کمک نماید. به عنوان نمونه در آیه ۱۹۵ سوره بقره، مسلمانان به احسان و نیکوکاری دعوت می‌شوند و در آیات متعددی از قرآن کریم کمک به فقرا و محرومان جامعه به عنوان وظیفه همه

مسلمانان و وسیله‌ای برای دست یابی به قرب الهی مطرح شده است.

از اصول اجتماعی دیگری که در دین اسلام مطرح شده است، نظارت همگانی و کنترل اجتماعی است که در قالب دو اصل زیر بنایی امر به معروف و نهی از منکر محقق می‌شود و در آیات ۷۱ سوره توبه، ۱۰۴، ۱۱۰ و ۱۱۴ سوره آل عمران، ۱۷ سوره لقمان، ۱۷ سوره حج، ۹ سوره توبه و ۱۵۷ سوره اعراف به آن اشاره شده است. آنچه این دو اصل را با ایجاد سرمایه اجتماعی پیوند می‌دهد، این نکته است که این دو اصل زیربنای دیگر اصول هستند و در صورت زنده بودن اینها، سایر دستورات دین نیز در جامعه زنده خواهند بود. این دو اصل به عنوان دو اصل نظارت همگانی، به تمام افراد اجازه می‌دهند با هر نوع کج روی و هنجارشکنی در حد توان خود، مقابله نمایند و در صورتی که ارزش‌ها و هنجارها از چنین ضمانت اجرایی در جامعه برخوردار باشند، کمتر کسی پیدا می‌شود که هنجارها را نقض نماید. در این صورت، امنیت، آرامش و اعتماد بر جامعه حاکم می‌شود و کنش‌های فردی و اجتماعی تسهیل می‌گردند (فصیحی، ۱۳۸۶).

هنجارهای اجتماعی: نوع دیگری از سرمایه اجتماعی-شناختی، هنجارهای اجتماعی می‌باشد. وجود هنجارهایی در افراد که در روابط میان آنها تاثیر مثبت می‌گذارد و تعامل آنها را افزایش می‌دهد، نوعی سرمایه اجتماعی تلقی می‌شود. اسلام مروج هنجارهای موثر در گسترش و تعمیق روابط میان انسانها است که این هنجارها در قالب اخلاق اسلامی قرار می‌گیرد. انسان‌ها در مکتب اسلام طوری تربیت می‌شوند که اصول اخلاقی به صورت صفات درونی آنها در می‌آید. صداقت، درستکاری، تواضع، مهربانی، خوش خلقی، گشاده رویی، همدردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران و حتی فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی، نمونه‌هایی از هنجارها و اصول اخلاقی مورد تأکید اسلام هستند که تاثیر مهمی بر گسترش و بهبود روابط اجتماعی در جامعه اسلامی دارد.

در آیات ۳۷ اسراء، ۵۴ مائده، ۸۸ حجر، و ۲۱۵ شعرا مسأله تواضع و فروتنی مطرح شده، و در آیات ۹۶ مومنون، ۳۴ فصلت، و ۵۳ اسراء از خوش خلقی به عنوان یکی از صفات اخلاقی برجسته یاد شده، و مسأله بخشش و گذشت در برخی از آیات از جمله آیات ۱۷۸ و ۲۳۷ بقره، ۱۲۶ نحل، ۲۲ نور، ۱۴ تغابن، و ۴۰ شوری مطرح شده است. هر چه ایمان و معنویت در میان افراد جامعه اسلامی قوی‌تر و عمیق‌تر باشد، هنجارهای اجتماعی در آن جامعه رواج بیشتری خواهد یافت و سرمایه اجتماعی بیشتر خواهد شد.

از نظر پاتنام (۱۹۹۳: ۱۷۶-۱۷۱) مهم‌ترین سودمندی هنجارهای اجتماعی مربوط به هنجار معامله به مثل است. او این هنجار را از مولدترین اجزای سرمایه اجتماعی می‌داند. در ادبیات سرمایه اجتماعی منظور از معامله به مثل جبران محبت و مهربانی دیگران است. گروه‌ها و جوامعی که این هنجار بر آنها حاکم است و از آن پیروی می‌کنند، به شکل موثری بر فرصت طلبی و مشکلات مربوط به عمل جمعی فائق می‌آیند.

در آیه ۸۶ سوره نساء آمده است: «و هنگامی که کسی به شما تحیت گوید، پاسخ آن را به طور بهتر دهید یا لااقل به همان گونه پاسخ گوئید، خداوند حساب همه چیز را دارد». بر اساس این آیه مسلمانان موظفند که هرگونه نیکی و محبت از سوی دیگران را پاسخ گویند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۴۶-۴۱).

بنابراین اسلام مروج هنجار معامله به مثل و بسیاری از ارزش‌های انسانی دیگر می‌باشد که تأثیر زیادی بر روابط میان انسان‌ها دارد.

سرمایه اجتماعی - ساختاری: سرمایه اجتماعی - ساختاری دومین نوع سرمایه اجتماعی می‌باشد که شامل پیوندها یا شبکه‌های اجتماعی رسمی و غیررسمی می‌شود. شاید تصور شود که اسلام تنها از طریق هنجارهای اخلاقی و امور معنوی بر سرمایه اجتماعی تأثیر می‌گذارد. در حالی که در دین اسلام توجه ویژه‌ای به اجتماعات مردمی (سرمایه اجتماعی - ساختاری) شده است. نمونه بارز آن نهاد مسجد است که در آن مسلمانان ضمن انجام عبادت‌های گروهی، هر روز در چندین نوبت با هم در ارتباط هستند. اغلب احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات به گونه‌ای طراحی شده‌اند که علاوه بر داشتن اثرات معنوی و تزکیه روحی، موجب افزایش روابط مفید میان انسان‌ها و مشارکت اجتماعی همه مسلمانان می‌شود. بنابراین دستورات اسلام، شبکه‌های روابط میان افراد جامعه را هم از لحاظ کمی و هم از لحاظ کیفی تقویت می‌کند.

البته ساختارهای اجتماعی که در اسلام برای ارتباطات و مشارکت مردم در نظر گرفته شده، محدود به ساختارهای مشخص و از پیش تعیین شده نمی‌شود. همان‌طور که در بخش‌های قبلی توضیح داده شد، اسلام تأکید فراوانی بر فعالیت گروه‌های اجتماعی در مورد فعالیت‌های مفید و در چارچوب دستورات الهی، و گسترش روابط سالم میان مسلمانان با هدف اتحاد و وصل کردن نیروهای آن‌ها دارد. بر اساس اصل تعاون که یکی از اصول اخلاق اسلامی می‌باشد، مسلمانان موظفند که تا حد امکان در کارهای مفید و مشروع، تعاون و مشارکت نمایند. همچنین بر اساس آیه ۲۰۰ سوره آل عمران مسلمانان وظیفه دارند که در قالب مصابره و مرابطه، روابط خود را در چارچوب تقوای الهی افزایش دهند. دین اسلام مسلمانان را به برقرار کردن روابط دوستی با یکدیگر تشویق می‌کند و آداب و وظایف اخلاقی ویژه‌ای برای روابط میان انسانها مشخص کرده است که به طور نمونه می‌توان به سلام دادن، مصافحه، خوش‌رویی، و هدیه دادن به دوستان اشاره کرد.

همچنین روابط میان مسلمانان در قالب برخی از اصول دیگر اخلاق اسلامی می‌تواند گسترش یابد. یکی از این اصول، اصل مسئولیت‌پذیری یا تکافل اجتماعی است که بر اساس آن، مسلمانان موظفند برای اصلاح میان مردم و حل مشکلات و تأمین نیازهای آنان تلاش کنند. برای نمونه می‌توان به آیات ۱ سوره انفال و ۱۰ سوره حجرات اشاره کرد که در این آیات اصلاح میان مردم، به عنوان وظیفه همه مسلمانان مطرح شده است. همچنین مشورت و مشارکت دادن دیگران در تصمیمات جمعی، از اصول اخلاقی دیگری است که در آیات ۱۵۹ سوره آل عمران و ۳۸ سوره شوری بر آن تأکید شده و روابط مفید میان افراد را گسترش می‌دهد.

بنابراین در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که اجرای اصول اسلامی تأثیر فراوانی بر سرمایه اجتماعی - ساختاری دارد. از سال ۱۹۸۰ میلادی تا به امروز تحقیقات متعددی در مورد اثرات مختلف سرمایه اجتماعی بر رشد و توسعه جوامع صورت گرفته است. پیشرفت و توسعه یک کشور و حل تمام مشکلات و مسائل متعددی که جوامع مختلف با آن روبرو هستند، تنها از طریق دولت‌ها ممکن نیست و این

کار با مشارکت داوطلبانه مردم در امور مختلف (سرمایه اجتماعی - ساختاری) میسر می‌شود. نکته قابل توجه این است که چندین قرن پیش از آن که مسأله مشارکت اجتماعی و گروه‌های اجتماعی در جوامع غربی مطرح شود، این ضرورت در قرآن کریم با عبارت تعاون در کارهای مفید و مشروع بیان شده و همه مسلمانان به این کار توصیه شده‌اند. نکته قابل توجه دیگر این است که مسلمانان تنها مجاز به همکاری در کارهای مفید و مشروع هستند و این محدودیت، تفاوت میان مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه اسلامی و غیر اسلامی است. مشارکت مورد نظر اسلام، مشارکتی با اهداف خیرخواهانه و مقدس است، در حالی که مشارکت در فرهنگ غربی این قید و محدودیت را ندارد. بنابراین با توجه به وجود انگیزه‌های قوی در فرد مسلمان برای کمک به مردم و انجام کارهای خیر، انتظار می‌رود که مشارکت مسلمانان نتایج بیشتری در جهت رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد.

۵- تأثیر اصول اسلامی بر سطوح سرمایه اجتماعی:

پایاده شدن اصول اسلامی می‌تواند بر روابط انسانها در سطوح مختلف تأثیرگذار باشد که در این بخش به بررسی آنها می‌پردازیم:

سطح خرد:

همان طور که گفته شد، شامل سرمایه اجتماعی غیر رسمی و سرمایه اجتماعی تعمیم یافته می‌باشد. سرمایه اجتماعی غیر رسمی (درون گروهی):

سرمایه اجتماعی غیر رسمی سطحی از سرمایه اجتماعی است که میان افرادی که ارتباط نزدیک و صمیمی با هم دارند وجود دارد، مثل اعضای خانواده، دوستان نزدیک و همسایگان. در اسلام سفارش زیادی بر روابط صمیمانه با اعضای خانواده و دوستان و آشنایان شده است. اسلام با واجب کردن احترام و نیکی به پدر و مادر و قرار دادن حقوق متقابل میان زن و شوهر و همین طور میان والدین و فرزندان در جهت تحکیم و بهبود روابط خانوادگی حرکت کرده است و با واجب کردن صله رحم، سعی در تقویت روابط میان خویشان دارد.

اهمیت فوق‌العاده احترام و محبت به پدر و مادر در آیات ۱۳ و ۱۴ لقمان، ۱۴ و ۳۲ مریم، ۲۳ و ۲۴ اسراء، ۸ عنکبوت، ۸۳ بقره، ۳۶ نساء و ۱۵۱ انعام به خوبی نمایان است و اهمیت و واجب بودن صله رحم را در اسلام می‌توان از آیات ۳۶ نساء، ۸۳ بقره، ۹۰ نحل، ۱۷۷ بقره، ۳۸ روم، ۲۶ اسراء، ۲۲ محمد و ۲۷ بقره نتیجه‌گیری کرد. در اسلام توصیه بسیاری در مورد محبت میان زن و شوهر و همین طور روابط صمیمانه میان والدین و فرزندان شده است، تا حدی که تمام این روابط صمیمانه جزء عبادت‌ها بر شمرده شده است که موجب کمال انسان می‌شود. همین طور اسلام در مورد کمک و حمایت نسبت به خویشان، آشنایان و همسایگان سفارش زیادی می‌کند و حقوقی را در مورد آنها معین می‌کند که در مجموع رعایت آنها توسط افراد جامعه منجر به افزایش سرمایه اجتماعی غیر رسمی آن جامعه می‌شود. در آیه ۳۶ سوره نساء آمده است: «و خدا را بپرستید و چیزی را با او شریک مگردانید و به پدر و مادر احسان کنید و درباره خویشاوندان

و یتیمان و مستمندان و همسایه خویش و همسایه بیگانه و همنشین و در راه مانده و بردگان خود نیکی کنید که خدا کسی را که متکبر و فخر فروش است دوست نمی‌دارد».

سرمایه اجتماعی تعمیم یافته (میان گروهی):

سرمایه اجتماعی تعمیم یافته در میان افرادی وجود دارد که روابط دوستانه و خصوصیات مشترک کمتری میان آنها حاکم است. یکی از مهم ترین عوامل تعیین کننده سرمایه اجتماعی در یک جامعه میزان روابط افراد با افراد ناآشنا و به عبارت دیگر اعتماد افراد به افرادی از گروه‌های دیگر می‌باشد که از آن به سرمایه اجتماعی تعمیم یافته تعبیر می‌شود. دین اسلام ضمن منع از تکبر، خودخواهی، تبعیض و تعصبات قومی، همه مسلمانان را دعوت می‌کند تا با چنگ زدن به ریسمان الهی با هم متحد و یکپارچه شوند و نیز مسلمانان را برادر یکدیگر معرفی می‌کند و در قالب چارچوب‌های اعتقادی و اخلاقی خود آنها را طوری تربیت می‌کند که روابط دوستانه و توأم با محبت و احترام با برادران دینی خود داشته باشند و در همه ابعاد مادی و معنوی از یکدیگر حمایت کنند و در کارهای خوب و مفید با یکدیگر تعاون و همکاری نمایند. بنابراین تربیت مسلمانان در مکتب اسلام می‌تواند بالاترین سطح سرمایه اجتماعی تعمیم یافته را در جامعه اسلامی ایجاد کند.

سطح میانی (رابط): شامل پیوندها و روابط عمودی است و روابط حاکم میان افراد در سازمان‌ها و گروه‌ها را در بر می‌گیرد. در سطح میانی روابط عمودی و سلسله مراتبی در داخل یک سازمان یا گروه، می‌تواند موجب کاهش کیفیت روابط شود و سطح پایینی از سرمایه اجتماعی را ایجاد کند. رعایت اصول اسلامی می‌تواند تا حدود زیادی این مسأله را حل کند.

اسلام دین دوستی، تعاون و مسالمت است و این مسأله بر تمامی روابط میان انسانها در کلیه سطوح تاثیرگذار است. در آیه ۳۸ سوره شوری آمده است: «و کسانی که ندای پروردگارشان را پاسخ مثبت داده و نماز برپا کرده‌اند و کارشان در میانشان مشورت است و از آنچه روزیشان داده‌ایم انفاق می‌کنند». مسلمانان تحت تربیت اسلامی از خودخواهی و تکبر خودداری می‌کنند و امور مختلف خود را با مشورت و همکاری با هم انجام می‌دهند و روحیه تعاون و صمیمیت میان آنها تاثیرات مخرب روابط عمودی و سلسله مراتبی را در گروه‌ها و سازمان‌ها از بین می‌برد و باعث ایجاد همکاری و هماهنگی بیشتر میان گروه‌ها و سازمان‌های مختلف می‌شود و می‌تواند سرمایه اجتماعی زیادی را در سطح میانی ایجاد کند.

سطح کلان (نهادی): در جامعه اسلامی نهادهای حکومتی در چارچوب قوانین اسلامی تشکیل می‌شود و حاکمان با معیارهای اسلامی انتخاب می‌شوند و مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. وجود این معیارها در حکومت اسلامی باعث افزایش اعتماد افراد به حکومت و نهادهای حکومتی می‌شود.

لزوم مشارکت مردم در حکومت اسلامی در آیات ۳۸ شوری و ۱۵۹ آل عمران مطرح شده است و بر این اساس حاکمان موظفند مردم را در تصمیم گیری شریک کنند و نظرات و سلیق آنها را مدنظر قرار دهند. همان طور که در کتاب تفسیر نمونه در تفسیر آیه ۱۵۹ سوره آل عمران توضیح داده شده، در نظام سیاسی اسلام از یک سو حاکمان به مشورت و نظرخواهی از مردم، و از سوی دیگر مردم به مشارکت

در تصمیم‌گیری و اداره امور جامعه فرا خوانده شده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج ۳: ۱۵۰-۱۴۰) و وجود چنین فضایی در جامعه اسلامی می‌تواند سرمایه اجتماعی را در سطح کلان افزایش دهد. از مجموع بحث‌های ارائه شده می‌توان نتیجه گرفت که اجرای اصول اسلامی می‌تواند تأثیر زیادی بر انواع سرمایه اجتماعی (شناختی و ساختاری) داشته باشد. از جنبه شناختی، اصول وحدت، اخوت، و عدالت، و فضایل اخلاقی نظیر وفای به عهد، حسن ظن، صداقت، امانتداری، درست‌کاری، مهربانی، تواضع، خوش‌خلقی، گشاده‌رویی، همدردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران، فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی، و تحریم بدگویی، غیبت، تهمت، تبعیض و تعصب قومی و سایر رذایل اخلاقی می‌تواند روابط بسیار مطلوب و اعتماد فراوانی را در میان مسلمانان ایجاد کند.

از جنبه ساختاری نیز مجموعه‌ای از اصول اخلاقی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت، و تکافل اجتماعی، در کنار جنبه اجتماعی بسیاری از احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات، می‌تواند نوع خاص و بی‌نظیری از شبکه روابط اجتماعی را در جامعه اسلامی ایجاد کند. همچنین اجرای اصول اسلامی، سرمایه اجتماعی را در سطوح مختلف (سطوح خرد، میانی و کلان) تحت تأثیر قرار می‌دهد. در سطح خرد، اجرای این اصول، روابط میان افراد (اعم از روابط میان افراد آشنا و روابط میان افراد ناآشنا)، در سطح میانی، روابط میان گروه‌ها و سازمان‌ها، و در سطح کلان، روابط میان نهادهای حکومتی و مردم را بهبود می‌بخشد.

۶- سرمایه اجتماعی اسلامی:

با در نظر گرفتن انواع و سطوح مختلف سرمایه اجتماعی، و بررسی اصول اسلامی در می‌یابیم که اجرای این اصول می‌توانند تأثیر عمده‌ای بر افزایش انواع مختلف سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی داشته باشد و حتی فراتر از آن، به نظر می‌رسد که دین اسلام موثرترین روشی است که می‌تواند سرمایه اجتماعی را به بالاترین سطح ممکن آن برساند. مسأله دیگری که جای تامل دارد، نوع نگاه ما به موضوع سرمایه اجتماعی است. هر چند که این مفهوم از سوی دانشمندان غربی مطرح و گسترش داده شده است، ولی با در نظر گرفتن کاربردهای گسترده این مفهوم در علوم مختلف، و با توجه به این که دین اسلام بیشترین قابلیت را برای افزایش سرمایه اجتماعی دارا می‌باشد، می‌توان این مفهوم را در چارچوب دین اسلام بازنگری کرد.

در این راستا می‌توان مفهوم سرمایه اجتماعی اسلامی را مطرح کرد که تعریف کلی آن، همان تعریف سرمایه اجتماعی است، با این تفاوت که سرمایه اجتماعی اسلامی بر اساس اصول اسلامی نظیر وحدت، اخوت و تعاون شکل می‌گیرد و توسعه می‌یابد. سرمایه اجتماعی اسلامی همان انواع و اجزای سرمایه اجتماعی را دارا می‌باشد، یعنی انواع سرمایه اجتماعی ساختاری و شناختی و سطوح مختلف خرد، میانی و کلان برای سرمایه اجتماعی اسلامی هم وجود دارد. بنابراین سرمایه اجتماعی اسلامی از نظر شیوه‌های شکل‌گیری و توسعه، متفاوت از سرمایه اجتماعی غیراسلامی است، ولی همان انواع و کارکردها را دارا می‌باشد.

سرمایه اجتماعی اسلامی در بُعد شناختی، بر اساس اصول وحدت و اخوت، فضایل اخلاقی نظیر حسن ظن، صداقت، درست کاری، مهربانی، تواضع، خوش خلقی، گشاده رویی، هم‌دردی و کمک کردن به دیگران، بخشندگی و گذشت، پرهیز از آزار و اذیت، رعایت حقوق دیگران، فداکاری و ترجیح منافع دیگران بر منفعت شخصی و تحریم بدگویی، غیبت، تهمت، تبعیض و تعصب قومی و سایر رذایل اخلاقی شکل می‌گیرد و اصولی نظیر تعاون، مصابره و مرابطه، مشورت، و تکافل اجتماعی، در کنار جنبه اجتماعی بسیاری از احکام و دستورات اسلام مثل نماز جماعت، نماز جمعه، امر به معروف و نهی از منکر، حج، خمس و زکات، شکل‌دهنده سرمایه اجتماعی اسلامی در بعد ساختاری هستند.

تفاوت اساسی سرمایه اجتماعی اسلامی با سرمایه اجتماعی غیر اسلامی در این است که روابط اجتماعی در اسلام بر اساس ایمان و در چارچوب دستورات اسلامی قابل ایجاد و توسعه است. مهم‌ترین مصداق این موضوع، تعاون و مشارکت اجتماعی در اسلام است که تنها در کارهای مفید و در چارچوب مقررات اسلامی مجاز است. این تفاوت نه تنها نقص محسوب نمی‌شود، بلکه موجب می‌شود گروه‌های اجتماعی زیان‌آور که در ادبیات سرمایه اجتماعی با عنوان سرمایه اجتماعی منفی مطرح می‌شود، شکل نگیرند و مشارکت اجتماعی در الگوی اسلامی تأثیر مثبت بیشتری بر رشد و توسعه جامعه اسلامی خواهد داشت. در بخش بعدی به طور مفصل، تفاوت‌های مشارکت اجتماعی اسلامی و غیر اسلامی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۷- الگوی اسلامی برای مشارکت اجتماعی :

مشارکت اجتماعی در یک جامعه با فعالیت افراد در گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی شناخته می‌شود. در ادبیات سرمایه اجتماعی دو دیدگاه متفاوت در مورد اثرات گروه‌های اجتماعی وجود دارد. دیدگاه اول مربوط به پاتنام است که بر اساس آن شبکه‌های مشارکت اجتماعی (گروه‌های اجتماعی) از اشکال اساسی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود (پاتنام، ۱۹۹۲). این شبکه‌ها به تدریج عادت‌های همکاری، همبستگی و نشاط عمومی را در اعضای خود تقویت می‌کنند و هنجار معامله به مثل را در جامعه گسترش می‌دهند. دیدگاه دوم، دیدگاه اولسون است که بر اساس آن، گروه‌ها غالباً با اهداف منفعت‌طلبانه ایجاد می‌شوند و بنابراین به رشد و توسعه آسیب می‌رسانند (اولسون، ۱۹۶۵).

ایجاد انسجام و اعتماد در درون گروه‌ها که معمولاً بر اساس طبقه، شغل و یا قومیت صورت می‌گیرد، می‌تواند به قیمت کاهش اعتماد بین گروهی (سرمایه اجتماعی تعمیم یافته) تمام شود و تأثیر منفی بر سرمایه اجتماعی کل جامعه داشته باشد. علاوه بر این، در برخی از گروه‌های اجتماعی ممکن است مواردی نظیر تقویت نژادگرایی، پارتی‌بازی، ارتباطات غیرشفاف و... وجود داشته باشد که ناشی از روابط اخلاقی غیررسمی درون شبکه‌ای است. با در نظر گرفتن این دو دیدگاه متفاوت می‌توان نتیجه گرفت که تأثیر مشارکت اجتماعی بر رشد و توسعه جوامع مبهم است.

الگویی که در اسلام برای مشارکت اجتماعی مشخص شده، می‌تواند اشکالات ذکر شده را برطرف سازد. مطابق اصل تعاون، گسترش فعالیت‌های گروهی در کارهای مفید و مشروع مورد توصیه اسلام می‌باشد.

اسلام الگوی خاصی برای مشارکت اجتماعی ارائه می‌دهد که بر اساس آن، فعالیت‌های داوطلبانه گروهی افراد جامعه فقط در مورد کارهای مفید و مشروع انجام می‌شود. برخلاف این دیدگاه، در دیدگاه غربی، مشارکت اجتماعی باید در امور مختلف گسترش پیدا کند و این امور نباید حتماً مفید، سازنده، با اهداف خیرخواهانه و در چارچوب قواعد اخلاقی و مذهبی باشد. از این جا می‌توان نتیجه گرفت که اثرات منفی گروه‌های اجتماعی که به آن اشاره شد، ناشی از دیدگاه غرب به مشارکت اجتماعی است.

در الگویی که آیین اسلام برای مشارکت اجتماعی مشخص کرده، این مشارکت باید در اموری صورت گیرد که مفید، با اهداف خیرخواهانه، و در چارچوب اصول و مقررات اسلامی باشد. از سوی دیگر دین اسلام تأثیر عمده‌ای در افزایش اعتماد بین گروهی (اعتماد تعمیم یافته) دارد و از این طریق هم اثرات منفی گروه‌های اجتماعی را از بین می‌برد. مشارکت اجتماعی در دیدگاه غربی، فعالیت گروهی در قالب گروه‌های مختلفی است که می‌توانند با اهداف و عملکردهای مختلف و حتی متضاد، ایجاد شوند و در اثر وجود این گروه‌بندی‌های اجتماعی، ممکن است کیفیت روابط افرادی که متعلق به گروه‌های مختلف هستند (اعتماد تعمیم یافته) کاهش یابد. در حالی که مشارکت اجتماعی در اسلام بر اساس اصل وحدت، همراه با اتحاد و یکپارچگی تمام افراد و گروه‌ها در سایه ایمان و عمل به دستورات اسلامی است و تنها افراد به خاطر مشارکت در امور مختلف که همگی مفید و مشروع و با اهداف خیرخواهانه هستند، در گروه‌های مختلف قرار می‌گیرند و در نتیجه وجود این گروه‌ها هیچ‌گونه تأثیر منفی بر روابط افرادی که متعلق به گروه‌های مختلف هستند، ندارد.

در مجموع می‌توان گفت که مشارکت اجتماعی با الگوی اسلامی می‌تواند تأثیر عمده‌ای بر رشد و توسعه جامعه اسلامی داشته باشد، زیرا اولاً اسلام انگیزه‌های قوی برای مشارکت خیرخواهانه در مسلمانان ایجاد می‌کند و این مشارکت تنها در امور مفید و مشروع صورت می‌گیرد و ثانیاً در سایه اصول وحدت و اخوت، عضویت افراد در گروه‌های مختلف اجتماعی موجب تفرقه و کاهش اعتماد تعمیم یافته نمی‌شود.

۸- امام معصوم حلقه مفقوده تکامل سرمایه اجتماعی:

پیاده کردن کامل اصول اسلامی در یک جامعه می‌تواند تأثیر عمده‌ای در افزایش سرمایه اجتماعی داشته باشد و این امر موجبات توسعه اقتصادی و رفاه عمومی را در آن جامعه فراهم می‌کند. در این حالت جامعه در هر دو بعد مادی و معنوی، پیشرفت می‌کند و توسعه‌ای متوازن و همه‌جانبه به وقوع می‌پیوندد. در بررسی تأثیر دین اسلام در عرصه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی، توجه به این نکته ضروری است که دین اسلام، دینی همه‌جانبه است و زمانی می‌توان از این مکتب انتظار بهبود کامل شرایط اجتماعی و اقتصادی را داشت که قواعد و شرایط آن به طور کامل در تمامی ابعاد اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در جامعه حاکم باشد. بنابراین اگر اسلام، در ظاهر، دین مردم یک کشور باشد، ولی اعتقادات عمیق و فرهنگ اسلامی در میان مردم شیوع پیدا نکرده باشد، و یا حکومت در جامعه مسلمانان، شرایط حکومت اسلامی را نداشته باشد، اثرات سازنده مکتب اسلام نمی‌تواند بروز پیدا کند.

نکته کلیدی در این بحث، مسأله امامت است. مطابق اعتقاد شیعیان، امامان معصوم نقش مهمی در تربیت و هدایت مردم، پیاده کردن اصول و دستورات اسلام در تمامی ابعاد اعتقادی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، برقراری انسجام در میان عقاید و جلوگیری از تفرقه در جامعه اسلامی دارند و این موارد بعد از ظهور آخرین امام معصوم (عج) به طور کامل محقق خواهد شد. به عنوان نمونه می توان به روایتی از حضرت زهرا (سلام الله علیها) اشاره نمود که فرمودند: «خدا اطاعت و پیروی از ما اهل بیت را سبب برقراری نظم اجتماعی در امت اسلامی و امامت و رهبری ما را عامل وحدت و درامان ماندن از تفرقه ها قرار داده است» (طبرسی، ج ۱: ۹۹).

پس از ظهور آخرین امام معصوم (عج) و برقرار شدن حکومت اسلامی در سرتاسر جهان، در یک فضای آکنده از وحدت و انسجام، عقاید اسلامی در میان مردم جهان رواج، و اصول اسلامی به صورت کامل در فرهنگ مردم و ساختارهای اجتماعی تجلی می یابد و در نتیجه سرمایه اجتماعی به بالاترین میزان ممکن می رسد. البته این به این معنا نیست که مسلمانان در دوران غیبت امام معصوم نباید تلاشی برای افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه خود نمایند. تلاش در جهت گسترش و تعمیق اعتقادات، فرهنگ و اصول اسلامی می تواند اثرات زیادی بر سرمایه اجتماعی داشته باشد، ولی بیشترین مقدار سرمایه اجتماعی پس از ظهور امام معصوم و در حکومت جهانی آن حضرت محقق خواهد شد.

۹- بحث و نتیجه گیری:

سرمایه اجتماعی تأثیر عمده‌ای در توسعه و پیشرفت جوامع دارد. ما برای حرکت در مسیر پیشرفت و توسعه همه جانبه، لازم است که با استفاده از الگوهای اسلامی، سرمایه اجتماعی جامعه را افزایش و مشارکت مردم را در امور مختلف گسترش دهیم. برای این کار باید برنامه جامعی برای افزایش سرمایه اجتماعی تدوین و اجرا شود و با توجه به ظرفیت‌های بی نظیر دین اسلام برای افزایش سرمایه اجتماعی، باید الگوهای اسلامی در این زمینه شناسایی و در تدوین این برنامه جامع به کار گرفته شود. برای افزایش سرمایه اجتماعی با الگوهای اسلامی دو راه کار عمده وجود دارد:

اول- گسترش و تعمیق اعتقادات و فرهنگ اسلامی: توسعه فرهنگ اسلامی، زیربنای توسعه اقتصادی و اجتماعی است. همان طور که به طور مفصل بحث شد، اگر اکثر افراد جامعه اسلامی، ایمان و بصیرت کافی داشته و به اجرای اصول اسلامی پایبند باشند، سرمایه اجتماعی زیادی در جامعه به وجود می آید. در این میان پایبندی روسا و مسئولین حکومتی به اجرای اصول اسلامی اهمیت ویژه‌ای دارد.

دوم- گسترش مشارکت اجتماعی مردم در امور مختلف: تجربه دهه‌های گذشته نشان می دهد هر جا که مردم به صورت داوطلبانه و خودجوش در امور مشارکت کنند، مشکلات حل می شود و رشد و پیشرفت نمایان می شود، ولی در غیاب مشارکت مردم، دولت‌ها به تنهایی قادر به حل تمام مسائل و مشکلات نیستند و در این حالت سرعت رشد و پیشرفت جامعه، کند می باشد. بنابراین دولت‌ها باید زمینه مشارکت اجتماعی مردم را با الگوهای اسلامی فراهم سازند و این به منزله پیاده کردن اصل تعاون در جامعه است که می تواند منشأ بسیاری از تحولات و پیشرفت‌ها در جامعه باشد. مشارکت‌های اجتماعی (فعالیت‌های

داوطلبانه) با الگوی اسلامی باید مورد تشویق و حمایت دولت قرار گیرد و بستر مشارکت مردم از سوی دولت و سازمان‌ها و نهادهای دولتی فراهم شود.

چه بسا افرادی که تمایل بسیاری به انجام فعالیت‌های داوطلبانه در زمینه‌های مختلف دارند، اما بستر مناسبی برای انجام این فعالیت‌ها پیدا نمی‌کنند. دولت می‌تواند در حوزه‌های فعالیت خود، برخی از وظایف خود را از طریق مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه مردمی انجام دهد. این کار دو اثر مثبت مهم دارد: اول این که مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه مردمی در قالب گروه‌ها و سازمان‌های مردمی، و تحت نظارت و هدایت سازمان‌های دولتی می‌تواند به طور مستقیم بسیاری از مشکلات و کمبودهای جامعه را برطرف سازد و سرعت توسعه و پیشرفت جامعه را افزایش دهد. دوم این که این کار، تمرینی است برای مردم و مسئولین دولتی که می‌تواند موجب گسترش فرهنگ مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه در جامعه شود و سرمایه اجتماعی را در جامعه افزایش دهد. دولت بایستی کارهایی را که بهتر است با مشارکت مردم انجام شود، شناسایی کند و شرایط لازم را برای محقق شدن این مشارکت، فراهم سازد.

منابع

قرآن کریم.

- افسری، علی (۱۳۹۰)؛ تأثیر سرمایه اجتماعی بر نوآوری موردی کشورها، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه پیام نور، استاد راهنما: دکتر فرهاد خداداد کاشی.
- الویری، محسن (۱۳۸۳)؛ سرمایه اجتماعی و سند چشم انداز، فصلنامه آموزشی، پژوهشی، ارتباطی پیام صادق علیه السلام.
- بجنوردی، حسن (۱۳۸۳)؛ القواعد الفقهیه، قم، نشر الهادی، چاپ چهارم.
- حسینی، سید امیر حسین؛ علمی، زهرا؛ و شارع پور، محمود (۱۳۸۶)؛ رتبه بندی سرمایه اجتماعی در مراکز و استان های کشور، فصل نامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۲۶، ۸۴-۵۹.
- ربانی خوراسگانی، رسول؛ طاهری، زهرا (۱۳۸۷)؛ تبیین جامعه شناختی میزان دین داری و تاثیر آن بر سرمایه اجتماعی در بین ساکنان شهر جدید بهارستان اصفهان، دوفصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۵(۲)، ۹۱-۱۲۹.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۴۵)؛ تفسیر المیزان، گروهی از مترجمان، قم، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ اول.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق)؛ احتجاج علی اهل اللجاج، مشهد، نشر مرتضی، چاپ اول.
- فاضل موحدی لنکرانی، محمد (۱۳۸۳)؛ القواعد الفقهیه، قم، مرکز فقه الائمه الاطهار علیهم السلام، چاپ دوم.
- فاضلی کبریا، حامد؛ صفر زاده، حسین؛ حسن زاده، مسعود (۱۳۹۱)؛ طراحی مدل مفهومی سرمایه اجتماعی با تأکید بر آموزه های نهج البلاغه، فصلنامه پژوهش های مدیریت سرمایه انسانی، ۲، ۳۷-۱۳.
- فصیحی، امان الله (۱۳۸۶)؛ دین و سرمایه اجتماعی، معرفت، ۱۲۳، ۱۰۰-۷۹.
- کتابی، محمود؛ گنجی، محمد؛ احمدی، یعقوب؛ معصومی، رضا (۱۳۸۳)؛ دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی، مجله پژوهشی علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۱۷، ۱۹۲-۱۶۹.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۲)؛ تفسیر نمونه، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
- مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن (۱۳۸۹)؛ سرمایه اجتماعی یا سرمایه مذهبی، کدام یک برای اقتصاد مطلوب ترند؟، معرفت اقتصادی، ۲، ۷۲-۵۱.

- Kassa, A. (2009), Effects of different dimensions of social Capital on innovative activity: Evidence from Europe at the regional level, University of Tartu, Technovation, 29, 218- 233.
- Olson, M. (1965), The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups, Harvard University Press.
- Putnam, R.D. (1992), The prosperous community, The American Prospect, 13, 35-42.
- Putnam, R.D. (1993), Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton, Princeton University Press.
- Zak, P.J. and Knack, S. (2001), Trust and Growth, The Economic Journal, 111, 295-321.